

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№42
(19079)

2018 чылдың
апрель 10
вторник

Хүннүң үнери — 05:38
Ажары — 19:25
Хүн дурту — 13:47

Садар өртээ хостуг (12+)

«Чылдың башкызы-2018»

МЕРГЕЖИЛИНИҢ ТЕРГИИННЕРИ

Мөөрейниң тиилекчилери

Тываның В.М. Халилов аттыг күрүнө филармониязынга башкылар мергежилиниң «Чылдың башкызы болгаш кижизидикчизи-2018» деп бүгү-российжи мөөрейниң регион чадазының тиилекчилерин шаңнаар езулал эрткен.

Байырлалды ТР-ниң өөредилге болш эртем сайыды Татьяна Санчаа ыдып, тиилекчилерге байыр чедир. Мөөрейге ниитизи-биле 184 башкы ишкен.

«Тыва Республиканың чылдың башкызы-2018» атка Каа-Хем кожуунуң Рыг-Септин 1 дугаар школазының Форматика башкызы Илья Павлов иналды — 50 муң рубль) төлөптиг бол. Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксында «Иммовочка» уруглар садының кижизидикчизи Долаана Торжу (50 муң рубль) «Чылдың кижизидикчизи-2018» атка иналган.

«Төрээн болгаш орус дылдарның ү-российжи мастер-казы-2018» мөөрейге Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг лазазының орус дыл болгаш чогаал кызы Айрана Чооду (50 муң рубль) иналган. «Тергиин эр эртем башкы-2018» деп атка Барыын-Хемчик уунуң Кызыл-Мажалыктың 1 дугаар лазазының физика болгаш информатика башкызы Адыгжы Хомушку (50 муң

рубль) төлөптиг болган.

«Өөредилге чериниң удуртукчузунун тергиин оралакчызы-2018» мөөрейниң тиилекчизи — Сүт-Хөл кожуунуң Хөр-Тайга ортумак школазының өөредилге-кижизидилге талазы-биле директорнуң оралакчызы Долаана Монгуш (50 муң рубль).

«Өөредилге чериниң тергиин удуртукчузу-2018» мөөрейниң тиилекчилерин база илереткен. Жюри кежигүннери үш тергиин удуртукчузу шилип үндүрген. Кызылдың Н.Н. Макаренко аттыг 15 дугаар лицейиниң директору Елена Берзина, ТР-ниң күрүнө лицейиниң директору Вера Алдын-оол база Балгазында Тываның агроулетпүр техникумунун директору Ольга Баркова тиилээн. Тергиин дээн удуртукчулар даштыкы чурттарга стажировка эртер.

Кызылдың уруглар бажыңының психолог башкызы Анна Сванес «Психолог башкы-2018» деп атка төлөптиг болган. Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыктың 1 дугаар школазының «Туризм» бөлгүмүнүн удуртукчузу Вячеслав Олчат-оол «Уругларга чүрээм бердим» мөөрейге ышгарлап үнген. Тожу кожуунуң Тоора-Хем школазының эге класстар башкызы Буяна Комбу «Аныяк специалист-2018» деп шаңналга төлөптиг болган. Сөөлгү үш башкыга дип-

лом болгаш 20 муң рубльдин шаңналын тывыскан.

2017 чылдан тура «Төрээн болгаш орус дылдарның бүгү-российжи мастер-казы» мөөрейге 3-тен 10 класстың өөреникчилери база киржи эгелээн.

Башкы — улуг чоргаарал-биле адаар эң-не хүндүлүг сөс. Ол эртем «делегейиниң» чырыткызы. Башкыларның холунда хөй санныг ажы-төлдүң салым-хуузу.

Тиилекчилерден аңгыда лауреаттары база шаңналче киргеннери онзалап демдеглээн. Мөөрейге киржилге — башкы бүрүзүнге улуг харысалганы онаап, коллегаларындан эки арга-дуржулга-ны шижээдир арганы бээр. Башкылар беш хонуктуң дургузунда боттарының билиг-мергежилин, арга-дуржулгазын, чаа бодалдарын, технологияларын республиканың башкылар ниитилелинге бараалгаткан.

Чылдың-на ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызы биле РФ-тиң өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профвелелиниң регионалдыг салбыры мөөрейни эрттирип, тергииннерниң тергииннерин илередип, башкыларны деткип турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Чейнеш ДАПЫКТЫҢ
тырттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

ЭЛЕКТРОННУГ АРГА-БИЛЕ

«Чаңгыс демниг Россия» партия июнь 3-те чаңгыс аай бадылаашкынар хүнүнде электронуг бадылаашкын системазын ажыглаар.

Ол хүн партияның мобилдиг бааза-зында бүрүткелде турар «Чаңгыс демниг Россия» партияның 11 млн талалакчылары соңгулда участоктарында бар-байн бадылаашкына киржи болурлар. Ол дугайында 2018 чылдың соңгулда кампаниязынга регион салбырларын белеткээриниң семинар-хуралына «Чаңгыс демниг Россия» партияның Чиңгине чөвүлелиниң секретары Андрей Турчак чугаалаан.

ТЫВА ОМОНЧУЛАР 25 ХАРЛААН

Россгвардияның Тыва Республикада эргелелиниң Онза даалгалар күүседир отряды бо чылын тургустунганындан бээр 25 чылын демдегеп турар.

Бо юбилейге тураскааткан байырлыг хурал ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) информастыг политика, хамааты ниитилел институттары, федералдыг болгаш тус чер бот-башкарылга органдары-биле кады ажылдажылга чорудар комитетинге болуп эрткен. Ук комитеттин даргазы Виталий Бартына-Сады Россгвардияның Тывада эргелелиниң ОМОН отрядының дайынчыларына байыр чедирип, албан-хүлээлгезинге чедишкinnerни, өг-бүлелеринге аас-кежин, тайбың дээрни күзеп, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарына ышгарлаан дайынчыларга Дээди Хуралдың хүндүлөл бижиктерин тывыскан.

ҮЛЕГЕРИН КӨРГҮСКЕННЕР

ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары апрель 7-де, суббота хүнүнде, Тываның Кадык камгалал яамызының «Узун назылаарыңче орук» болгаш «Чаңгыс демниг Россия» партияның «Кадык салгал» төлөвилелдеринге дүүштүр профессионал тренерлерниң кызылчыларга эрттирип турары эртенги сула шимчээшкinnerге иденкейлиг киришкеннер.

Ол-ла хүн Дээди Хуралдың депутаттары сула шимчээшкinnerге киржи, хан-дамырын сайзырадып, күш кирип, сергеп алган соонда, Кызылда төөгүлүг тыва парламент бажыңын долгандыр девискээрни боктан аштап арыглап, суб-ботникке ажылдааннар.

Кызылдың мэриязының доктаа-лы-биле хоорайның санитарлыг аш-талгазын март 31-де эгелээн. Ол хүн Дээди Хуралдың депутаттары Ти-илелге шөлүндөн эгелээш Улуг-Хемниң адырының Победа кудумчузунга чедир девискээрни боктан аштап арыглап, үлегер-чижээн көргүскеннер.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солунуң 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың эл-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, кичилеривисти, номчукчуларынысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЈАДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Республика амыдыралындан

КИНОЛАРНЫ
КӨРҮП ЭГЕЛЭЭР

Барыын-Хемчик биле Чөөн-Хемчик кожууннарда — Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак база Чадаананың чурттакчылары чыл төнчүзүнде амгы үениң дериг-херекселдери-биле 2G, 3G хевирге киноларны көрүп эгелээр.

Кино фондузу (Ада-чурт кинематографиязынга социал болгаш экономиктиг дуза көргүзүр федералдыг фонд) 500 муң чедир чурттакчылыг хоорайларда кинозалдарны чаартырынга күрүнөдөн саң-хөө деткимчезин бээр ээлчеглиг мөөрейниң түңнелдерин үндүрген.

2018 чылдың январь 19-тан март 2-ге чедир эрткен мөөрейниң түңнелдери-биле 56 регионда 172 кинозалга акша-хөрөңгини тускайлаан. Ол регионнар санында Орлов, Магадан, Сахалин областар, Тыва Республика, Севастополь хоорай мөөрейге бир дугаар киришкен.

ТР-ниң Культура яамызының улусчу чогаадылга килдизи Тываның муниципалдыг тургузуу-

ларынга федералдыг фондузе чагыгны долдуруп база кириринге дузалашкан. Барыын-Хемчик биле Чөөн-Хемчиктен аңгыда, Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг биле Тээли суурлары база чагыгны кириген, ынчалза-даа Кино фондузу Тываның үш муниципалдыг тургузуунуң — Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак база Чадаананың кириген чагыгларын деткээн. Тускайлаан акша-хөрөңги-биле кожууннарда залдарны кино көргүзүр кылдыр эде дериир.

Бир кинозалды эде дерииринге-ле 5 млн рубль ашпас хемчээлдиг акшаны бээр. 2018 чылдың декабрь 15-ке чедир ажилдарны доозуп, кинону көргүзүп эгелээри — албан күүседир негелде. 2012 чылдың төнчүзүнге чедир календарлыг чылдың квартал санында, Кино фондунуң акша-хөрөңгизи-биле эде дериттинген кинозалдар, ада-чурт киноларының 50 хире хуузу көргүзүр ужурулг.

Эде тудуушкун программасы-биле Россияның 79 регионунда 811 залды деткээн.

Кинозалдар чаартыр күрүнениң саң-хөө деткимчези-биле эрткен чылдарда 442 кинозалды катап ажилдаткан, программаны күүседип эгелээн соонда, көрүкчүлөр саны 7,6 млн кижичеткен (бо чылын 2,1 млн кижичеткен).

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

«Мээң чурттап турар суурум» төлевилел

ЭҢ ДЭЭРЕЛЕРИН
ШИЛИП АЛЫР

«Мээң чурттап турар суурум» төлевилелди боттандыра сорулга-биле эң дээрэ тус чер инициативаларын шилип алыр конкурстун муниципалитеттер деңнелдиг чадазынга төлевилелдер шилилгези 2018 чылдың март 15-ке чедир эрткен.

Аңаа шилиттинген төлевилелдерниң документтерин конкурстун республика чергелиг чадазынга хүлээп алыры 2018 чылдың апрель 1-де доозулган. Конкурстун республика деңнелдиг чадазынга ниитизи-биле 41 төлевилелди саналдап кириген, оларның 25-и азы 61 хуузу көдээ ажил-агый угла-нышкынныг инициативалар.

Тере-Хөл кожуунуң Балыктыг суурнуң чурттакчылары «Балыктыг хемнеп Пор-Бажың шивээге чедир ыяш салдадып бадырары» деп төлевилелди саналдааннар. Бо төлевилел кожунга тудуг материалдарын бүдүрүп кылырынга, тудугну сайзырадырынга, төөгүлүг Пор-Бажыңга туризмниң баазыын хөгжүдеринге салдарлыг болур.

Ат-алдарлыгус-шеверлерниң чурту Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суурнуң чурттакчылары тус черде школаның чанынга Улусчу чогаадылга бажыңы тудар инициативаны идип үндүрген.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Тоолайлыг суурнуң чурттак-

чылары Тоолайлыг биле Барлык хемнерниң белдиринге тудуп болур биче гидроэлектростанцияның төлевилелин киригеннер. Бир эвес бо төлевилел боттаны бээр болза, Тоолайлыг суурнуң электри энергиязы-биле хандырылгасы дүнхун дургузунда ажилдаар апар.

Бо болгаш өске-даа төлевилелдер тус черлерниң деңнелинге улуг ужу-дузалыг болгаш чугула, чүге дээрге чурттап турар суурунда байдалды кончуг эки билер кижилер оларны боттарының инициативазы-биле ажилдап кылган. Конкурстун республика комиссиязынга ханы сайгарылганың түңнелинде эң бедик үнелелди алган төлевилелдер эң дээрэ дээн 10 улусчу инициативаларның санынче кирип, 2 миллион рубльден эвээш эвес акшаландырышкынны республика бюджетинден дорт алыр. Ындыг акшаландырышкынның негелделери база бар: ниити акшаландырышкынның 10 хуузу муниципалитеттин бюджетинден үндүрер, 1 хуузу хамаатыларның боттарының акша-хөрөңгизи болур.

«Мээң чурттап турар суурум» төлевилелдин тус чер инициативаларының конкурсуңа чурттакчыларының саны 1000-дан эвээш суурлар киржи турар.

Конкурстун республика комиссиязының медээзи

Бай-Хаак суурнуң бичии уругларның уран чүүл школазы 55 чыл болган юбилейин ук суурнуң А.Б. Сагды аттыг Культура бажыңыга апрель 6-да демдеглээн.

Мугур харлаан школага ТР-ниң Дээди Хуралының (парламент), ТР-ниң Культура яамызының болгаш Танды кожунуң администрациязының төлээлери келгеш, байыр чедирп чылыг-чымчак сөстөрүн чугаалап, моон-даа соңгаар сайзыралды, улуг-улуг чедиш-киннерлиг болурун күзээш, хүндүлел бижиктерни школаның башкыларыга болгаш ажил-чыннарынга тывыскан. Оон аңгыда өртектиг белектерни база сөннээн.

1962 чылда Бай-Хаак суурнуң аныяктарына уран чүүл школазы ажиттыган. Суурнуң аныяктары ажил шагының соонда школага кээп, күзээн салбырынга өөренип ап турган. Таптыг-ла бир чыл болганда, 1963 чылда бичии уругларның уран чүүл школазы кылдыр эде организа-таан. Школаның бир дугаар директору В.К. Гусельников. Чайзатмаа Нурсат барык 18, а Оюмаа Бадыргы 23 чылдар иштинде директорлап чорааннар. Чайзатмаа Нурсат амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, школаның төрүттүнген хүнүн демдеглээн байырлалга аалдап келген. А Оюмаа Бадыргы директорнуң ажылындан халашса-даа, бичии уруглар-биле ажылын уламчылап, сольфеджио болгаш хөйүнүң ырызының кичээлдерин ам-даа эрттирип турар. Амгы үеде школаның директору фортепиано башкызы Александра Пирлей. Анжела Серен-оол, Чинчи Оюн, Салбай Монгуш олар танцы-самга, Наталья Масляница фортепианога, Валентина Турченко

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛА
ДАРГАННААР ЧЕР

Байырлал үеде

аккордеонга, Сергей Овсянников баянга, Владислав Кенден игилге, Мерген Монгуш чурулгага, Чаяна Монгуш улустуң ырыларына, Орлан Тандар-оол ус шевеер каасталга уран чүүлүнге бичии уругларны хөй чылдарның иштинде өөредип, мергежилдинге бердинген ажилдап чоруурлар. Оларның кызымаккай ажылының үрө-түңнелдери көстүп, кожун болгаш республика чергелиг, харын-даа Россия иштинге болган мөөрейлерге шылгарап, шаңналдыг черлерни чаалап ап турарлар. Чоокта чаа ук школаның «Дамырак» танцы-сам ансамбли Казань хоорайга болган мөөрейге киришкеш, тирилгелиг чанып келгеннер.

Бичии уругларга уран чүүлдүң кайы-даа хевирин өөредири оларның сайзыралына, кижичеткен хевирлеттинеринге, угаан-медерелинге, делегейге делгем

көрүштүг болурунга улуг дузалыг.

Чыылган чон Культура яамызына сыңышпайн турар Оларның аразында школаның доозукчулары, өөреникчилери ада-иелери болгаш байыр чедирп келген көрүкчүлөр кымнарны чок дээр. Эрдэм-Хем, Чеди-Хөл дээн школаларының төлээлери байыр чедирп, белек-сый аалдап келген. Тандыг кыска кескү сайгарлыкчылары рээзи В. Соян бичии уруглар костюмдарын чаартырп, садып алыр сертификатка лага белекке берген.

Юбилейин демдеглээн ланың башкылары, өөреникчилер солун оюн-көргүзүлгелерин, самын, ыр-шоорун чыылган бараалгаткан.

Олча Оюу

Санаторийге ужуражылга

ЭКИ КУРОРТТАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Санаторийниң улуг эмчизи Алисса Шимит.

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының эгелээшкени-биле күрүнениң «Серебрянка» санаторий-профилакторийге ужуражылга болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының төлээлери киришкен. Ук ужуражылганың сорулгазы — өөредилге черлери-биле санаторий-профилакторийниң келир үеде кады ажилдажылгазы.

«Серебрянка» санаторийниң улуг эмчизи Алисса Шимит ук санаторийниң ажылы-биле таныштырган. Остеохондроз, хан-

дамыр, чүстөр аарыглары дээш янзы-бүрү аарыгларны ында эмнеп турар. Оон аңгыда ном саңы болгаш спорт залы үргүлчү ажык. Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрына коллективти-биле шиилерни көрүп, Тываның ат-сураглыг артистери база удаа-дараа оюн-көргүзүлгү аалдап кээп, дыштаныкчыларны өөртүп турар.

2017 чылда «Серебрянка» санаторий-профилакторий аккредитация эрткеш, Россияның 100 эки санаторийлеринин санынче кирген. Туризм төвү-биле кады ажилдаар дугайында дугуржулганы чарып алгаш, Дус-

Хөлде «Мөңгүн хөл» деп санаторий эрткен чылын ажиткан. Аңгыда «Сизим» дыштанылга-вү-биле база кады ажилдаар дугайында дугуржулганы чарып алган.

«2017 чылда санаторийге хөй-ле чаартылгалар болган. Чедишкиннеривис, шаңналдарывыс эвээш эвес. Ынчалза-даа ам-даа немээ чарып чуртукчулар хөй. Ынчалгаш Өөредилге болгаш эртем яамызының төлээлери чаа алган ужурувус бо. Силерниң биле кады ажилдажылга дилеп тур бис. Чижээлээр девискээрни ногаажыдары, хаа-чимис тарылгазы, хаа-оолдары азыраары планын көрдүнген. Чайгы үеде повара болгаш архив документтерин көктээр улус дээш янзы-баш адырларга дузалакчылар херек. Студентилеринерниң лонтерлар кылдыр бисче чарыктарны дилеп тур бис. Тынч дилээвиске уткуй бир башкы болзунарза, а бис силер уткуштур үш базымны кылыр» — деп, «Серебрянка» санаторий-профилакторийниң улуг эмчизи Алисса Шимит ужуражылга келгеннерге чугаалаан.

Айдың Оюу
Арслан АРАКЧАА
тырттырган чуртукчулар

Республиканың медицина колледжинде 2017 чылдың июнь айдан эгелеп Бүгү-российжи «Волонтер эмчилер» хөй-ниити шимчээшкини регионда ажилдап эгелзэн. Ында колледжтин 60 студентизи хаара туттунган. Он айларның дургузунда волонтер эмчилер 70 ажыг хемчеглерге киришкен.

2017 чылда Тываның Баштыңының грантызы-биле 10-10 медицина сумкаларын болгаш рацияларны садып алган. Бо деткимче оларны чүглendirip, оон-даа идепкейлиг ажилдаарына идигни берген. «Волонтер эмчилерниң» Тывада шимчээшкининиң координатору, эмчи колледжиниң «Эмнелге херээ» салбырының эргелекчизи Айбес Арбаан-биле чугаалаштывыс.

ШИМЧЭЭШКИНИНҢ ТӨӨГҮЗҮ

Эки турачы шимчээшкин эмчи колледжинге 2010 чылдан тура ажилын эгелзэн. Аңгы-аңгы чылдарда ооң удуртукчуларына идепкейжи башкылар Светлана Пирлей, Буянмаа Сүдер-оол, Белекмаа Ондар, Айлана Чульдум олар ажилдап турган.

Малчынның ханының кадыкшылынын хынап тур.

«Волонтер эмчилер» хөй-ниити шимчээшкининиң кол сорулгалары – кадык камгалал адырына эки турачы шимчээшкинни сайзырадыры, идепкейжи хамааты туруштуг кижилерниң каттыжышкынын тургузары, нацияның кадыкшылына эки салдарны чедирери.

ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗА

Каа-Хем суурда республиканың Эки турачылар штавында эмчи колледжиниң студентилери ажилдап кирипкен. Харык-инээ кызыгаарлаттынган, улуг назылыг аза хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң ажың-балгадын аштап арыглап, печазын чугайлап, одап, чылыг хеп үлээри ээш ажил-ла хөй. «Далайга дамды дуза» ээри ышкаш волонтер эмчилер шыдаар аа-биле акша-төрөкти чыгаш, сугдан гарааннарга аш-чемни садып үлзэн.

ЭМЧИ ЭКИ ТУРАЧЫЛАР

Бүгү-российжи «Волонтер эмчилер» хөй-ниити шимчээшкининиң даргазы Павел Савчук биле Айбес Арбаан.

СОЛУТТУНМАС ӨННҮКТЕР

Келир үениң эмчи ажилдакчылары амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдап, республиканың эмнелгелери-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Ол дээрже «Ак ромашка», «Ак кызыл кожаа», «Кадык чүрек», «СПИД-ке удур бис!», «Ханың басыышкынын хынадып ал!», «Чигириң деңгелин хынадып ал!», «Меңээ чуртталганы хайырла!», «Аныяктар арагага, таакпыга, наркотиктерге удур бис!» дээш оон-даа өске акцияларның солуттунмас өннүктери.

ҮЛҮҮН КИИРГЕН

Волонтер эмчилер «Дүрген дуза чедирер станцияның» эмчи ажилдакчыларына дузазын көргүзүп, хөй чон дыштанып чыгыр Шагаа, Наадым байырлардарының үезинде кады ажилдап турар. Олар малчыннарның кадыкшылының камгалалында. Национал тыва хүреш, ММА холушак хевириниң хүреш маргылдааларына волонтер эмчилер дежурныйлап, үлүүн база кирип турар.

АНЫЯК СПЕЦИАЛИСТЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

Тываның Кадык камгалал яамызының аныяк специалистер чөвүлели-биле волонтер эмчилер сырый харылзаалыг. Олар демнежи алгаш, аңгы-аңгы хемчеглерге күзелдиг кижилерниң ханының басыышкынын хынап, бестерге УЗИ шинчилелдерин кылып, диш эмчизиниң сүмелерин берип, өске-даа ачы-дузаны чедирип турар. Аныяктарның бот-идепкейиниң чылын хаап турган хемчегге Тываның аныяк специалистер чөвүлели «Чылдың эгелзешкини» номинацияның тилекчизи болган.

ХООЧУННАР ХҮНДҮТКЕЛДЕ

Кызылдың кырганнар бажыңының хоочуннары аалчылар кээрге, аажок өөрүүр. Чүге дизе кандыг-даа кижиге кичээнгей

херек болгай. Уйнуктары дег уруглар кадыкшылының байдалы дээш сагышсырап чедип кээрге, кырган-авалар болгаш кырган-ачаларга дыка эргим. Волонтер эмчилер Шивилиг деп черде малчын турлагга чедип, 89 харлыг малчынның ыяжын чарып, сигенин сери кырынче үндүрүп, дажыглаарына дузалашкан.

Хоочуннарда аңгыда волонтер эмчилер харык-шинээ кызыгаарлаттынган, өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга база доктаамал дузалап чоруурлар. «Георгий кожаа» патриотчу база «Школаже чыгынарына дузалаш» ачы-буян акцияларына өске волонтер эш-өөрү-биле бир деңге киржип турар.

ВОЛОНТЕР ЭМЧИЛЕРНИНҢ ШКОЛАЗЫ

Кызылдың 3, 14, 15 дугаар школалары-биле кады ажилдажылга дугайында керээлер чардынган. Дээди болгаш ортумак медицина өөредилге черлеринче кирер деп турар доозукчу класстарның өөреникчилери-биле эки турачылар ужуражып, эмчилер шимчээшкининче оларның кичээнгейин хаара тудуп турар.

Эмчи колледжиниң студентилери доозукчу класстың өөреникчилеринге бирги эмчи дузазын чедиреринге, чаа төрүттүнген чашты шын чөргээринге мастер-класстарны эрттирип турар. Солун ужуражылгалар оларның эмчи болур күзелин улам-на быжыктырган.

МЕДСАНБАТ

Эмчи колледжинде «Медсанбат» деп шериг-патриотчу клуб ажыттын-

Курсантылар.

Мастер-класс үезинде.

ган. Эрткен чылын «Тыва – эрес-дидим чоруктуң девискээри» деп губернатор төлөвилелиниң адаа-биле республика чергелиг шериг-патриотчу слетка колледжтин курсантылары I черге төлөптүг болган.

Байырлыг ажыдышкына Кызылдың шериг комиссары Петр Ширко, «Дайынчы-ак-дунмалышкы» хөй-ниити организацияның Тывада салбырының удуртукчузу Сергек Шактар болгаш афган дайынының болгаш ИХЯ-ның хоочуннары киришкен.

ШУУЛГАННАР, ШУУЛГАННАР

Волонтерлар делегей, Россия чергелиг аңгы-аңгы хемчеглерге киржип, дыка хөй өннүктөр-биле таныжып алыр аргалыг. Москва хоорайга 2017 чылдың декабрь айда Бүгү-российжи эки турачылар шуулганы эрткен. Аңаа чурттуң 2000 ажыг тергийн дээн волонтерлары чыгып, арга-дуржулганын солчуп, аңгы-аңгы шөлчүгештерге ажилдаан.

«Волонтер эмчилерниң» Тывада шимчээшкининиң координатору Айбес Арбаан, волонтер эмчилер Аржаана Хуурак биле Байлак Ямбиль РФ-тин кадык камгалал сайыды Вероника Скворцованың «Кадык камгалалының келир үези» деп ажык лекциязына киришкен.

Шуулганың сөөлгү хүнүнде чурттуң Президентизи Владимир Путин эки турачыларга байыр чедирип келгени оларга улуг чоргаарал болгаш ажылының үнелели болган.

Март айда Красноярск хоорайга Сибирь федералдыг округтуң волонтер эмчилериниң шуулганына эмчи колледжиниң аныяк башкызы Айдың Кара-Сал, волонтерлар Айрана Донгак биле Айда-Сай Сат киришкен. Олар төрзүн чуртунга эмчи эки турачы шимчээшкинни сайзырадыры-биле ажыктыг билиглерни шингээди ап, ону боттандырына күштү берген.

Шак бо мындыг езулуг-ла энерел сеткилдиг, дузааргак, улугну улуг, бичени биче деп хүндүлөп чоруур аныяк-өскөн турда, Тыва бурунгаар сайзыраар дээрзинге бүзүрел улуг. Оларның кезээде кытыгып чоруур энергиязы өөредилгезинге-даа, хөй-ниити ажилдарына-даа, республикада болуп турар аңгы-аңгы хемчеглерге киржиринге-даа четчир.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Эмчи волонтерлар.

Сугга когарааннарда дуза кадыт...

Тыва национал оркестриниң 15 чыл оюнга

БУРУН АЯЛГАДАН ЫНДЫН АЛГАН

1990 чылга чедир бистиң республикага тыва национал хөгжүм, хөөмей-сыгыт талазы-биле эртембилиг чедип алыр өөредилге чери чок турганын билир бис. Ол ышкаш Тыва национал оркестр база-ла чок турган.

Тыва национал оркестрини тургузарына канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген, харын-даа ону үндезилеп тургускан кижи – Татьяна Туматовна Балдан деп болур. Ол 1978 чылда Кызылдың уран чүүл училищезиниң “Бот-тывынгыр оркестриниң уран чүүл удуртукчузу, домра болгаш дошпулуур класстарының башкызы” салбырын дооскаш, бирги ажилчын базамын Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы суурунда уруглар уран чүүл школазындан эгелзэн. 1981 чылда өскөн-төрзөн кожунунче чанып келгеш, уругларның хөгжүм школазына директорлап ажилдап тура, аңаа оркестрини тургузуп алган.

Татьяна Балданның кылып-бүдүрүп-ле чораан ажил-чорудулгазы оркестрлер-биле сырый холбаалыг. Каяа-даа ажилдап тургаш, чогадыкчы коллективтерни эвилелдеп, оркестрлерни тургузуп турган. Ынчалза-даа оң кол-ла сорулгазы – Тыва национал оркестрини үндезилеп тургузары чораан. А ол сорулгазын боттандыра дээш Кызыл хоорайга чедип кээрге, таптыг-ла ол үеде Тывага хөгжүм херекселдери чазап кылып бурят мастер Балдан Гомбоев чедип келген турган. Олар ийиниң үзеп-бодалдары каттыжып, бир демниг иженип кирипкенер.

Бурят ус-шевер чазаныкчы тыва хөгжүм херекселдерин чаартып кылып турда, Т.Т. Балдан Кызылдың уран чүүл училищезинге национал хөгжүм херекселериниң салбырын аядар дээн сорулгазын боттандырып кирипкен. 1991 чылда А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинге национал хөгжүм херекселериниң салбыры Татьяна Балданның бот-идепкейжи удуртукчузу-биле ажыттынып келген. Ол аңаа сургуулдарны эвилелдеп, тыва хөгжүм херекселдиг оркестрин тургузуп алган. А 1997 чылда А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң национал хөгжүм херекселериниң салбырынче бирги сургуулдар өөренип киргеш, 2001 чылда олар ук өөредилге черин чедишкенин доозуп алганнар.

А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң национал хөгжүм херекселериниң салбырының баштайгы доозукчулары Аяна Монгуш, Игорь Көшкендей, Бады-Доржу Ондар, Андрей Монгуш, Шораана Куулар, Айлаң Ондар, Мара Куулар, Айлаңмаа Дамыраң дээш өске-даа аныяк хөгжүмчүлөр сургуулдап турган чылдарында-ла Тыва национал оркестр тургузуп алыр изиг күзөлдиг турганнар.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тыва национал оркестриниң дирижеру Аяна Монгуш: “Уран чүүл училищезиниң национал хөгжүм херекселериниң салбырын доозупкаш, боттарывыс эш-өөрүвүс-биле эвилел-

дежип алгаш, тыва хөгжүм херекселдиг оркестрини тургузуп алган бис. Ынчан республикага тыва үндезин хөгжүм херекселдери кончуг ховар турган. Уран чүүл училищезиниң башкылары бисти таныыр болгаш, оюн-көргүзүгге, концерттерге киржир дей бээривиске, ук өөредилге черинде бар-ла хөгжүм херекселдерин түр када ачыладып турганнар. Ол үеде бурят ус-шевер чазаныкчы Балдан Гомбоев училищениң мастерскаязына тыва хөгжүм херекселдерин чаартып кылып турган чүве. Ынчан ол ук херекселдерни колдуунда-ла демир хылдыг, шала улуг кылдыр кылып турган. Бис оң кылган херекселдери-биле ойнап турган бис.

Башкыларывыстан хөгжүм херекселдерин ачылап алгаш, республика иштинге болуп турган концерттерге, культурулг хемчеглерге киржип, оюн-көргүзүглерни эрттирип, Тыва национал оркестрини тургузарын ТР-ниң Чазанга саналдап турдус. А 2002 чылда соңгулдалар бетинде улуг концерт органиастап, ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакты ынаар чалап алгаш, күзелювисти боттандырып, айтырывысты шиитирлеп бээрин дилзэн бис. Ынчан ол чөпшээрелди берген. Оң соонда биске ТР-ниң Культура яамызының чанынга, Улусчу чогаалдыг бажыңга улуг өрээлди хостап берген. Ол өрээлге бир-ле дугаарында кирип кээривиске, ында оң дөрт ханазындан өске чүү-даа чок болган. Чоорту оон-моон тыптынып, боттарывыс акша-төгерики эмгележи чыып тургаш, сандайлар база хөгжүм херекселдерин ийи-бирлеп садып ап эгелзэн бис...” – деп, Тыва национал оркестриниң канчаар тургустунуп келгенин кысказы-биле долчулай таныштырды.

Тыва национал оркестр ТР-ниң Чазаның чарлыгы езугаар 2002 чылда тургустунуп кээрге, оң директорунга Алдар Тамдынны, дирижеру болгаш уран чүүл удуртукчузуна салым-чаяанныг хөгжүмчү Аяна Монгушту томуйлап каан. Олар ынчан хөлчөк аныяк: 27-28 хар үезинде турган-даа болза, ыңдыг харысалгалыг ажилдан чалданмай, уран чүүлге ынак болгаш, ону дидими-биле эгиннеринге чүктөп, бурунгаар көрүштүү-биле чогаа-

дыкчы ажил-ишче шымнып кирипкенер. Эге дээрзинде ук коллективтиң мурнунга аны-бүрү шаптаразыннар таваржып, чүнү черле турбаан дээрли! Эрге-хоойлу камгалаар документиер тургузарының талазы-биле бергедээшкенин, хөгжүм херекселдери хамаанчок, эт-сеп: стол, сандай безин чедишпес турган. Ындыг үеде оюн-көргүзүг-даа органиастаары амыр турган деп бе?!

Бичизинден-не ыры-хөгжүм, хөөмей-сыгыт дыңнап өскөн, ызыгуур салгаан салым-чаяанныг хөгжүмчү, Тыва национал оркестриниң бирги директору А.К. Тамдын чогадыкчы коллективке хөгжүм херекселдери чедишпес боорга, боду ус-шевер эш-өөрүн эвилелдеп алгаш, игил, бызаанчы, дошпулуур дээш өске-даа херекселдерни чазап, кылып эгелзэннер. А оң мурнунда бурят мастер Б. Гомбоев тыва хөгжүм херекселдерин чаартып, оларның хевирин өскерттир кылып турган болза, тыва ус-шеверлер 2006-2007 чылдардан эгелеп ук херекселдерни үндезин хевиринче кирип, чоорту бурунгу хевирин эгидип алганнар. Оон бээр-ле оркестр тыва үндезин хөгжүм херекселдери-биле чепселденип, улустуң аас чогаалындан үндезилеттинген ыяңгылыг ыр-шоорну, арыг бурун аялгаларны чылдан чылче шыгжамырынга үүжелеп ап, хөөмей-сыгыт болгаш национал хөгжүм хөй санныг мөгейкичлерин магададып, уран чүүлдүң бедиинче үнүп келгеннер.

Тыва национал оркестриниң бирги улуг концерти 2003 чылдың июнь 27-де болуп эрткен. Аңаа чаа коллектив-биле чүгле бистиң республиканың чурттакчылары эвес, Россия Федерациязының Композиторлар эвилелиниң даргазы В.И. Казенин болгаш сурагыл композиторлар Л.А. Лядова, Ш.Р. Чалаев, В.Н. Синегин, В.В. Понамарев дээш өскелер-даа таныжып ап, оларның онзагай уран чүүлүн улуг магадал-биле сонуургап көргөннер. Ол-ла чылын ук оркестр дириг хөгжүмчү болгаш шажын-чүдүлгениң “Үстүү-Хүрээ” фестивалына киришкеш, бүгү делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан чыгып келген хөгжүмчүлери, улус-чонну арыг бурун аялгалары, ыяңгылыг ыр-шоору-биле магададып, эң-не дээди шаңналдыг

черни бүзүрелдиг-биле чаалап База-ла ол чылын Красноярск хо болуп эрткен Сибирь чергелиг анс дер болгаш национал хөгжүм херек оркестрлер мөөрейинге киришкеш, черниң лауреадынга төлептиг болг А 2004-2005 чылдарда регионнар а га болуп эртип турган “Эп-найыр: челээжи” фестивалыга, Н.Н. Калинин Бүгү-россия чергелиг ансамбльдер б национал хөгжүм херекселдиг оркест фестивалыга дээди шаңналдыг че ни чаалап ап, Россияның база да чурттарның хөй-хөй хөгжүмчүлерин нуургалын сорунзалавышаан, олар таныжып ап, амгы хүннерге чедир эки ажилдап чоруурлар.

Амгы үеде Тыва национал оркестриниң ажилдакчыларының болгаш хөгжүмчүлериниң ниити саны 40 Чоокта чаа оң иштинче соң хөгжүм херекселериниң “Медээ-Х бөлүүн бактаап кириген. Ынча оркестриниң хөөмейжилери, ыраажы хөгжүмчүлериниң ниити саны үжүр турар. Оркестриниң кол дирижеру – Республиканың культуразының алдыг ажилдакчызы Аяна Монгуш, чүүл удуртукчулары – Тываның улус хөөмейжизи Андрей Монгуш база Ою Тюлюш, а директору Артыш Олуяна.

Үндезилеттинип тургустунганы бээр Тыва национал оркестр делегей хөгжүм уран чүүлүнүң октарга да бодунуң, өскелерге дөмейлеш онзагай туружун ээлеп, бөмбүрзөк хөй-хөй чурттарында эгээртин мөгейкичлериг болу бергенин бил бис. Ук коллективтиң 15 чыл дургуз үүжелеп келген шыгжамырынга Чыргал-оолдун, Р.Д. Кенденбилдин, димир Токанын, Буян-Маадыр Түлү Чойгана Комбу-Самданның дээш өскө композиторларның нитизи-биле 40 хөгжүмчү чогаалдары кирип турар. Иштинде оркестриниң ыраажылары ыры; хөгжүмчү, танцы-самныг шыгж күүседир 10 чогаал болгаш Т. Балдан, А. Монгуштуң, Ч.Комбу-Самданның оркестрге бижээн элзэн хөй хөгжүм чогаалдары бар.

Апрель айның төнчүзүндө Тыва национал оркестр 15 чылдаан юбилей демдегеп, онза-солун оюн-көргүзү чонунга бараалгадыр дээш, ийи-үш бурунгаар-ла ыяк белеткенип кириккен. Байырлыг концертинге ук коллектив 15 чылдың дургузунда хөгжүм чогаалдарын үүжелеп келген “алды аптарызының” аксын ажыдып, улус-чонга ыр-шоорунуң, ыяңгылыг аялгалары эң-не арыг дээжизин сөңнээрлер.

Тыва чоннуң өске чоннардан заланып чоорур кайгамчыктыг уран чүүлү – хөөмей-сыгыттың ачызын өгбелеривистиң көшкүн амыдырал-чурталгазын, сеткил-чүрээниң аялгалары сагып чораан чаагай чаңчылдарын боттерге дамчыдып, оларның окур-хевир карактарга чуруттунуп келир кылды арыг бурун аялгаларны күүседип чоорту Тыва национал оркестриниң 15 чыл болган оюн таварыштыр оң хөй санны хөгжүмчүлеринге болгаш ажилчыларынга мөгейип, ук коллективке чогадыкчы чедишкенин күзеп каалыңар, чонну эрес КС

Чуруктарны хуу архивинден алган

Тываның национал оркестри чаа тургустунуп турар чылдарында.

“Шынның” аалчызы

САЙЗЫРАЛ СААДАТПАС КЭЭР...

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде Тывага сарыг шажын катап тургустунуп, тыва чон шажын-чүдүлгеже эглип эгелээн үелерде чамдык ада-иелер бичии оолдарын хүрээге хуурактадып өөредип, шору өөрени бергеннерин улаштыр Индияже өөредип чорудуп турган болгай. Ол-ла үелерде Индияже өөренип чораан оолдарның бирээзи, Гомаң хүрээзиниң бир дугаар доозукчузу, амгы үеде Тывада буддизмниң дээди эртем чадазын — геше атты бир дугаар чедип алган хүндүткелдиг Лоден Щэраб башкы-биле (Долаан Александрович Уржанай) ужуражыр аргалыг болдум.

— Бир-ле дугаарында геше ат дугайында тайылбырлап бээр силер бе, башкы?

— Геше атты хүрээде 4 чадага чарып адаар. Эң дээди ат — геше Лхарам, ону 22 чыл өөрөнгөш алып. Дараазында геше Цокрам, аңаа 18 чыл өөренир. Оон геше Кабчу — 16 чыл. Дөрт дугаары 10-14 чыл өөрөнгөш, геше Дорам деп эргени чаалап алыр. Геше атты алырда, бо 4 чаданың кайы-бирээзин дооскаш, өөренип турар хүрээзиниң баштаар черинге дилег кирирге, ынчан тыпсыр. А кажан геше атты алган соонда, улаштыр өөрөнмөс. Мен Индияның Гомаң хүрээзинге 16 чылдың курстарын доосканым ол. Улаштыр ам-даа дээди чадазынга чедир өөренир сорулгалыг мен.

Индияда Гомаң хүрээзи ышкаш 6 улуг хүрээ база өске бичежек хүрээлер бар. Бу шупту улуг-бичии хүрээлер Дрепунг, Лоден, Сера деп 3 улуг хүрээже кирип турар. Гомаң хүрээзи Дрепунг хүрээзинче кирип турар. Бо 3 улуг хүрээниң каттышкаш эрттирер 6 чыл программасынга өөренир мен.

— Дээди чадазынга чедир ам-даа улаштыр 6 чыл өөренир ышкыжыл силер?

— Ийе, болдунар болза улаштыр 3 чыл өөренир мен. Амыдыралга хайычт, шаптараазынар дээш чүү-даа турар. Аарып-аржый берип болур, агаар-ойдузу шык чер, таарышпас байдалдар уруп болур.

— Индияга ынча хөй чыл чурттааш, агаар-бойдузунга чаңчыга ербес бе?

— Дөмей-ле таптыг чаңчыгары болумас. Кижиниң төрөөн чериниң агаар-ойдузу кижиге чоок, эргим. Аңаа баргаш, кижиниң чүгле бодун шын алдынарындан амааржыр.

— Индияже канчап чорупкан силер, башкы? Ада-иеңер шажынчы бе азы ооңарның изиг күзелиңер-биле олган бе?

— Бодум Кызыл хоорайга төрүттүнген эм, а ада-ием Александр Стаканович ле Августина Владимировна Уржанай-р Тес-Хемниң О-Шынаа чурттуг (ам казы-даа бо оранда чок). Бичии турумда Шынаага дуганчыгаш тудуунга ачамлар Шалык башкы-биле хүрээ-хиитке үг-хуузу кирип турган. Ачам Чөөн чүк режениң дайынчы хевирлеринге, ушуга үг-сонургалдыг кижиге чораан. 5 харлыг турганда ада-ием мени хем кыдында

хүрээге хуурактадып кирирге, бичии-дир дээш хүлээп албаан. Ол үелерде-ле мени тускайлап, өскелерден ылгалдыг кижиге-дир деп билгеш, ада-ием мени хүрээ-хиитке чоокшуладып, бичиилеп өөредип, белеткел эгелээн. Байыр башкы, Сотпа башкы (төвүт башкы) суглар бисти элээн өөреткен. Сотпа башкы мени өөредип тургаш, өөреничелимни эскерген хевирлиг, ачамга сүмелээн. Оң “Долаанның Индияже өөредип чорудар болза эки” дээн сүмези кол черни ойнаан.

2002 чылда, 16 харлымда, школа соонда өске өөредилге черинге өөрени берген мен. Бир хүн ачам келгеш: “Индияже өөренир сен бе?” — деп айтырарга, боданмайн-даа дораан “Ийе, өөренир мен” — деп, харыылаан мен. Мени чорудар дээш, бичиилеп чыгынып, белеткенип эгелээн бис. Акша талазы-биле бергедээшкиннер туруп кээрге, ада-ием шыдавас-тыр бис деп байдалга келгеш, Буян башкыга четкенер. Ол: “Ажырбас” — дээш, арга-сүмезин, деткимчезин кызып тургаш көргүскен, езулуг буянныг кижиге. Буян башкы мээң-биле кады 4 элээди оолду Москва хоорайдан үдээн башкывыс ол.

— Өске чер-чурт чоруп көрбээн бичии оолдарга кайы хире берге болган ирги?

— Индияның агаар-бойдузу шык. Самолеттан дүжүп кээрге-ле, өске чер, өл-шык өске агаар. Индияны телевизорда көргүзүп турарындан көңүс бир өске. Ол черниң изин кайгаан бис. Делиден 50-60 километрде Хубли хоорайже поездилеп четтивис. Аңаа бисти Тывадан Лодой, Игорь башкы суглар уткуп алгаш, Гомаң хүрээзинге эдертип келген.

Аңаа өөрени бергеш, баштай эң-не бергедээн чүүлүвүс — дыл-домаавыска хамаарыштыр белеткел чок болганы-выс. Бичии шээжилеп алган судур-номнарывысты-ла номчуп турар бис.

Хүрээге чүнү өөредир дээрге, Буддизмниң ужу-чурумун база диалектизи-биле таныжылгадан эгелээш, Бурган башкының өөредиин, философияны шын сайгарып билирин, ниити бар чүүлдерге (угаан-медерел, амылыглар, дириг амытаннар...) өөредир. Шажынны өөрениринге хөй үе херек. Ол ышкаш кижиниң бодунуң буяны база херек. Кижиниң буяны чедишпестей бээр болза, амыдыралда чүү-даа бүтпестей бээр болгай.

Өөредилге канчаар чоруп турар

дээр болза, өөредилгелер, диспуттар (шын сайгарылга, санал-онал солчуру, сайгаржып тургаш өөренир), мөргүлдер. Дыштанылга хүннери (7-10 хонук) чылда 2 катап болур.

— Каш дыл билир силер, башкы?

— Эки, хостуг чугаалажыр 4 дылды билир мен — тыва, орус, төвүт, моол. Хинди дылга анаа чугаалажыр мен.

— Англи дыл?

— Амгы үеде чаа программа тыптып келген, 13 дугаар курста англи болгаш кыдат дылды өөренип болур.

— Гомаң хүрээзинде чеже тыва ламалар өөренип турар? Силер-биле четкен хуурак оолдар канчалган?

— Ында 10 ажыг кижиге бар бис. Бо чылын бир тыва башкы доозуп келир (16 чыл өөрөнгөн). Мээң-биле кады чораан Орлан башкы 2 чыл, Сергек Монгуш 5 чыл, Алеша Сат 9 чыл өөрөнгөш келгенер. Олар ам мында Тывада чонга буянын көргүзүп, хүрээде ажилдап турарлар.

— Гомаң хүрээзинге өөредилгези, чурттаары, чемненири дээш төлээр бе?

Долаан башкы.

— Чок. Хүрээде өөредип турары халас. Ламаларның кедип турар шамтап (ламаларның ораатынып кедер хеви) хевин база хүнде 3 катап чемгерери шупту халас. Бистиң хүрээде 1500-1700 хире кижиге чурттап турар. Хүрээниң хандырылганын чоннуң, карачал улустуң дузазы, деткимчези-биле тудуп турар. Ылаңгыя даштыкы чурттарда сарыг шажынның деткимчилеринден хөй деткимче кээп турар.

— Өөредилге, номналдардан аңгыда күш-дамыр сайзырадыр тускай кичээлдер бар бе?

— Ол талазы-биле бисте арай чедимче чок. Ону чүгле бодунуң күзели-биле боттуң үезин аңгылап, үндүрүп тургаш кылыр.

— Телевизор, интернет, телефон харылзаа талазы-биле?

— Телевизорну чүгле дыштаныр хүннерде көрүп болур. Соталыг телефоннарны өөредилге үезинде дужаптар, чүгле дыштаныр хүннерде дөргүл-төрели-биле харылзажыр.

— 16 чыл дургузунда чуртувуста өскерилгелер бар-дыр бе?

— Даштыкы талазы-биле шуут-ла сайзырай берген деп болбас. Садыглар, бажыңнар немей туттунуп турар-дыр. Кижилер шажын-чүдүлгеже кирип, чүгээртеп эгелээн. Ылаңгыя карачал кижилер, сагыл алыр дээн чүүлдер экижип турар. Ол чүүл экижирге-ле, сайзырал саадатпас кээр.

Эң-не четпейн турар чүүл — шажын-чүдүлгени уттуп алганы. Чоннуң байдалы берге — арага-дары, оор, мегечи чорук дээш өске-даа. Индия-биле деңнээр болза, чер биле дээр ышкаш ылгалдыг. Ында бир миллиард чартык чурттакчы чон бар, ол хирезинде кудумчуларга чаңгыс-даа эзирик кижиге көрбөс сен. Чүдүлгези, чаагай чаңчылдары, сагып чоруур чүүлдери хөй. Оларның арагалаар-даа үези чок, ону ижер чылдагаан-даа турбас. Сагыш-сеткили, амыдыралче көрүжү көңүс өске.

— Тывада бар хүрээлер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хуурактар өөредир улуг хүрээ-хиит турар болза эки. Чижээ, Үстүү-Хүрээ езулуг кижилерни өөредир, таарымчалыг чер ол-дур. Бо үеде өөретпейн турар, ол ажылды ам чорудуп эгелээн. Ол ышкаш хүрээлерни суур, хоорай иштинге тудары шуут шын эвес. Хүрээниң девискээринге кандыг-даа өске шаптараазынар турбас

кылдыр хоорай, суурдан ыракка кылыры чогулгалыг. Шаанда черле ындыг чораан болгай, чижээ, Үстүү-Хүрээни көрүп көрүңер даан.

— Келир үеде кандыг сорулгаларлыг силер, башкы?

— Апрель айның төнчүзүнде Индияже катап баргаш-ла, белеткенип эгелээр мен. Оон 2018-2019 чылдың өөредилге чылында өөредилгем уламчылап кириптер мен.

Бо хүннерде чоннуң дилээ-биле чалалгалар, номналдар кылыры колдап турар. Эрткен дыштаныр хүннерде “Найысылал” төпке шажын өөредииниң дугайында тайылбыр ажилдарын чоруткан мен.

Хөй кезинде тайылбыр ажылы кылыксаар мен. Тайылбырдан сагыш-сеткил өскерлир, сагыш-сеткилди экиртип, өскертип алыр болзувусса, ынчан эки чүүлдер көвүдөп, амыдырал экижири.

Алдынай СОЯН
чугаалашкан.

Чуруктарны хуу архивтен алган.

Чуртувустуң аржааннары

КАДЫКШЫЛ — ЭРТИНЕВИС

Тываның аржааннарын меге аржааннар деп адап турганын билир бис. Анаа суглар бедик черден үнүп келбес болгай. Бодумнуң төрөөн черим Хөндергейде үнүп чыдар Калбак-Хая аржаанын бижикиседим. Чедер чери дыка берге, ынчалза-даа 69 чедер черде үнүп чыдар аржаан

чүве. Улуг хар чаарга, үер-чайыкка кончуг үрелир чер. Калбак-Хая баарында үнүп чыдар аржаан. Чайгы үеде янзы-бүрү чечектер 7 хонгаш-ла солчуп үнүп турар. Оон тура аржаан бажынга чедир элээн черге кылаштаар. Ижер сугну аржаанның бажында шоргадан дозуп алыр. Чүрээ, сөөк-даяа аарыг, зобтуг, нервизи кош-

как улус ол аржаанга киргеш, ыяап-ла экирип, сегээш чанар. Сагыш-сеткилди оожургадыптар, угаан-сегээш сергедиптер, кижиниң мага-бодунга кончуг эки салдарлыг аржаан. Ол аржаанга кирген соонда, кижиге чиигей-ле бээр, гриптен безин аарбастай бээр чүве.

Ынчангаш чайгы үеде ол аржаанга хөндергейжилер ыяап-ла кирип алыр бис. Аржаан суун аш ижинге, чемненир бетинде хүнде үш-дөрт катап ижер. Хандамырның шын ажылдаарынга кончуг тааржыр, хая-чуктуг тергиин аржаан-дыр

ийин. Оруктан хайыы черде турар оозу арай эпчок. Ынаар чоруурда, хүнезинни көвүдөдир ап алыр болза эки. Ортаа чайлагда Чалама дээр чараш аржаан база бар. Ол аржаанче кандыг-даа машина чеде бээр. Өвүр баар орук аксында турар аржаан. Өвүр кожуунуң Улаатай аржааны баары аарыг кижилерге ажыктыг болгаш таарымчалыг деп эртемденнер түңнээн. Аржаан сугларга кирип алырын сүмелээр-дир бис.

Тина КУУЛАР.

Хөндергей суур.

Тыва хүреш маргылдаазы

ЧИНГИЗ БИЛЕ
АЙДЕМИРНИҢ
ТИИЛЕЛГЕЗИ

Ай санында болуп эртип турар тыва хүреш маргылдаазын март айда Чеди-Хөл кожуун "Херел" спорт залына эрттирген. Ону кожуунуң чагырыкчызы Сергек Хертек биле ук кожуунда Төлээлекчилер хуралының даргазы Юрий Хурумаа ажиткан, Тываның Арзылаң мөгези Радислав Наважап кол шииткекчи болган.

18 харга чедир анык мөгелер аразынга ниитизи-биле 69 кижиге күжүн шенешкен. Арзылаң мөгези Чимит Кууларның Моол күрүнеде хүреш школазында өөренип турар оглу, Өвүр кожуунуң мөгези Чингиз Куулар, ачазы дег авааңгы, чараш, дүрген хүрешти көргүзүп, шүгүлүп үнгөн. Улуг-Хемден Багыр Дакпыр-оол үжүрлөшкөн, үш-дөрт дугаар черлерге Соруктук Калинин-оол (Эрзин) биле Аяс Монгуш (Сүт-Хөл) төлөтпиг болган. Бештен сески шаңналдыг черлерге Михаил Ховалыг (Би-Хем), Соруктук Монгуш (Тере-Хөл), Сайын Балдан (Улуг-Хем), Мөңгө-Белек Сурунчап (Улуг-Хем) кирген.

Улаштыр маргылдааның тулган тиелекчизин илередири-биле, 97 мөгениң хүрежин эгелзэн. Оларның аразынга Чаан мөгези Сайын-Белек

Айдемир Монгуш.

Тюлюш, Арзылаң мөгези Айдемир Монгуш, Начын мөгелер Начын Монгуш, Отчугаш Тежик хүрешкеннер.

Бешки салыгда, сес шыырак мөгези артканда, Арзылаң мөгези Айдемир Монгуш, Кайгал-оол Ондар (Сүт-Хөл), Кежик Ооржак (Чөөн-Хемчик), анык мөгези Айдын Монгуш (бо удаада база катап Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюшту октаан) онагларын ажып, дөрт шыырак мөгениң аразынче кирген. Дараазында салыгда Айдемир Монгуш Кежик Ооржакты бурунгаар шелип октаан. Ол ышкаш Кайгал-оол Ондар Айдын Монгушту октаан. 5-тен 8-ки шаңналдыг черлерге Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюш, Март-оол Доржукай

Шүгүлүп мөгези Чимит Куулар биле Чеди-Хөл кожуунуң чагыргы даргазы Сергек Хертек.

(Өвүр), Сергелең Ондар (Чөөн-Хемчик), Айыр-Санаа Натпит-оол (Чеди-Хөл) кирген.

Тулган тиелекчи дээш хүрешке дуржулгалыг Арзылаң мөгези Айдемир Монгуш анык мөгези Кайгал-оол Ондарны күш-биле хевис кырынга чышпыр басып октааш, шүгүлүп үнгөн. Бо удаада Айдемир Монгуш арга-хорга, күш-шыдал талазы-биле эки белеткелдиг болганын демдеглевес арга чок.

Маргылдаага 1-16 дугаар шаңналдыг черге кирген мөгелерге кожуун чагыргазы биле деткиччилер: Дээди Хуралдың депутаттары Радислав Наважап, Эрес Хуурак, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Юрий Хурумаа олар хүндүлел бижикирне, медальдарны база акша шаңналдарын тывыскан. Тулган тиелекчиге 25 муң, үжүрлөшкөн мөгезге 20 муң, 3-4-кү черни алганнарга 10-10 муң, 5-8 дугаар чер дээш 5 муң, 9-16 черлерге кирген мөгелерге 2500 рубль акша шаңналын тывыскан. "Тиилелгеже чүткүл" деп тускай шаңналды Амыр-Санаа Натпит-оол, "Эки халдакчы" деп шаңналды Чөөн-Хемчиктен Кежик Ооржак алган. "Чараш девиг" деп тускай шаңналга Өвүр кожуунуң мөгези Алдын-Сай Одай төлөтпиг болган. Апрель айда болуп тыва хүреш маргылдаазын Би-Хем кожуун эрттирер.

Бо чылдың май 16-18 хүннеринде хостуг хүрешке "Азия төвү", тыва хүрешке "Найырал" маргылдааларын эрттирип эгелзэнден бээр 40 чылдаанын демдеглээр. Аңаа Россияның Спортчу хүрештер эвилелиниң президентизи Михаил Мамияшвили болгаш оон-даа өске аалчылар келир. Июнь айның 4-6 хүннеринде он сес харга чедир оолдар аразынга Сибирь федералдыг девискээрниң бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазы, ол-ла айда Сибирь федералдыг девискээрниң чемпионнады, июлда Россияның Камгалал яамызының кубогу дээш грек-рим болгаш хостуг база тыва хүрештерниң бир дугаар улуг маргылааларын Кызылга эрттирер. Ынчагаш бо хүннерде ук маргылааларга белеткел ажилдары чоруп турар.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

«Аргумент болгаш факт» солунуң 40 чылдаанынга

РОССИЯДА БИРГИ ЧЕРДЕ

«Аргумент болгаш факт» деп солунуң тургустунганындан бээр бо чылын таптыг-ла 40 чыл болуп турар.

Солунуң тургустунгачу болгаш баштайгы кол редактору Владислав Старков кончуг дидим, угааның, организакчы талантылыг кижиге. Ол солун ССРЭ турда база амгы Россияда-даа №1 черде турар эң-не хей тиражтыг, номчукчуларлыг, ханыутка шынарлыг солунуң бирээзи. Аңаа ССРЭ-ниң, амгы Россияның-даа эң-не билдингир күрүне ажилдакчыларының, политиктерниң, эртемденнерниң, чогаалчыларның болгаш өске-даа көскү ажилдакчыларның материалдарын, интервьюларын доктаамал чырыдып келген. ССРЭ турар үеде, 1990 чылда бо солунуң тиражы 30 миллион экземпляр оранчок ажа берген турган. Ынчан «Аргумент болгаш факт» солуну төөгүдө бир-ле дугаар Гиннестин рекордтар номунче кирип бижижэн.

«Аргумент болгаш фактының» ССРЭ турар үеде кол сорулгазы шыңга, тодаргай барымдааларга үндөзүлгөн амыдыралчы материалдар биле партияның идеология кадрларын чепсеглээр турган. Мен «Аргумент болгаш факт» солуну Мөңгүн-Тайганың комсомол райкомунга ажилдап тургаш, 1981 чылдан эгелеп номчуп эгелзэн мен. Оон бээр бо солунуң доктаамал чагыдыкчызы болгаш номчукчузу мен. Чаңгыс чыл чагытпайн баар болзумза, шуут сагыжым

саарзыкталып туруп бээр. Бүгү делегейниң чурттарының экономиказын, иштики, даштыкы политиказын, ол чурттарның удуртукчуларын долузу-биле анализтеп, нарын айтырыгларын шуптузун чырыдып турар. Бо солун ылаңгыя удуртукчу кадрларга кончуг ажык-дузалыг. Оларның билиин бедидеринге, арга-дуржулга ап, ажилдаарына кончуг дузалыг.

Россияның хөрөггитеннериниң, Күрүне Думазының депутаттарының чыл ишинде орулгаларын, эт-сезин 1997 чылдан эгелеп эң-не баштай чырыдып эгелзэн солун база «Аргумент болгаш факт». Ынчан Россияның Президентизи Б. Ельцин ол талазы-биле Чарлыкка адын салган, оон бээр-ле бедик эрге-чагырга даргаларының чылда алган орулгаларының декларацияларын доктаамал парлап турар апарган.

Россияның барык шупту регионнары бо солунда тускай капсырылгаларлыг. Красноярск крайда, Хакасияда болгаш Тывада чедер-четпестерни, ук регионнарының удуртукчуларының арга-дуржулгаларын солун таварыштыр чырыдып турар. Бо солунуң делегейниң 60 хире чурттарында чагыдып номчуп турар. Ынчангаш ылаңгыя удуртукчу кадрлар бо солуну доктаамал чагыдып, номчуурун сүмелээр-дир мен.

Оюн-оол АМЫРТАК, күш-ажылдың хоочуну, Музур-Аксы суур.

Театр уран чүүлү

КАЛМЫК
ААЛЧЫЛАР

Гастрольдар солчулгазының талазы-биле Федералдыг төп, Россияның Культура яамызының онзагай структуразы "Улуг театр гастрольдарының иштинде регионалдыг болгаш "даштыкы гастрольдар" деп угланышкын езугаар ажил-чорудулгазын боттандырып турар.

Ук угланышкын езугаар ажилдаарга, Россияның составында республикалар, областтар, крайларында бактаап турар театрларга кончуг таарымчалыг. Федералдыг төп Тываже кээр орук болгаш чүк сөөртүр акшазын, сургакчылаашкынын төлөп бээр, а хүлээп ап турар театрың удуртулгазы аалчыларының удуурчыдар чериниң чарыгдалын харыылаар.

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры моон мурнунда чылдарда Кызылга Москваның Маяковский аттыг, Аныктарның, Россия шерииниң академиктиг театрларының болгаш Алтай Республиканың, Хакасияның, Татарстаның театрларын чалап, оларның шиилерин тыва көрүкчүлерге таныштырган. А бо чылын тускай дуржулга езугаар Калмыкияның Б. Басангов аттыг шии театры Кызылга апрель 14-19 хүннеринде аалдап келир.

Ол дугайында делгереңгей кылдыр тайылбырлап бээрин Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының даштыкы чурттар болгаш Россияның регионнары-биле харылзаа талазы-биле харыылап турар оралакчы директору Чылгычы ОНДАР-ДАН диледивис.

— Калмыктар дээрге эрте-бурунгу шагда Моол күрүнениң барыын талазынга турумчуп чурттап чораан көшкүн джунгарлар, ойраттар, урянхайлар деп аймактарнык кезии-дир. Олар Сүбедей маадырының (тыва шериг баштыңы) соо-биле барыын чүкче дайынчы аян-чорук кылгаш, Ортаакы Азияның Иран, Иракты, Кавказты таварааш, Венгрия, Болгария, Румыния, Югославияны эрткеш, далайга барып адының аксын тырткан дайынчылар-дыр. "Алдын Орду" сулараарга, калмыктар Астрахань чоогунга турумчуп, сөөлүндө Орус күрүнеге каттыжып, Россияны камгалаарына үлүүн кирип, 1912 чылда французтар-биле Лейпциг деп герман хоорай чанынга кайгамчык маадырлыг аъттыг шеригни алдаржыткан улус ол-дур. Оларның аразына урянхус деп аймактар база турган.

Ийи дугаар Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде германнарның каң-демир танкыларына удур калмык аъттыг шериг корпузун салган. Олар куяк танкыларга удур чүгле мези-селемелерлиг, ланчыларлыг тулчуп турганнар. Репрессия чылдарында калмык чонга яла онаап, Сибирьге, Казакстанче шөлүп турган. Оон-даа өске кадыг-бергени, дора көрүшкүнү шыдап эртип, бо үеге чедир боттарының чоргааралын бедик тудуп, Россияның онзагай чонунуң бирээзи болуп чоруур.

Калмык театрының чогаадыкчы коллективи тыва чонга боттарының төөгүзү болгаш сүзүкчүлүгези-биле холбашкан шиилерин бараалгадыр.

— Чүү деп шиилер болурул, кысказы-биле тайылбырлап көрүңерем, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Апрель 15-те болуп Богда Бурган мен" деп шииниң шажын чүдүлгези-биле сөх холбаалыг. Тыва чонунуң чак кезии сарыг шажынга чүдүп хүлээп алган болгай. Көрүкчү театрда чедип келгеш, шииниң жын дугайында хей чүүлдү б алыр дээрзинге чигзинип тур болуп. Ук шиинде калмык ч репрессия үезинде тавар турган ажыг-шүжүү бичии оолдун салым-чолунуң дугайы

төөгүдөн илереп турар. Ол тыва чонунуң эрткен оруу-дугайында, апрель 18-те болуп "Калмык деп шии база-ла езу-чаңчы дугайында. Бо шииниң кол утуу — эки чаңчыларны салгалда чедирип, келир үениң кижилерге ону быжыглап арттырып кижизидилгеже угланган.

— Чеже артистер келир?

— Ниитизи-биле 48 кижиге келир.

Бо чогаадыкчы коллективини онза-солун шиилерин бистынак мөгейкичлеривис улуг нуургал-биле кээп көөр дээр идегээр-дир бис. Тывада калмыктар, буряттар база хей болу. Оон аңгыда бистиң республика өөренип турар Моол күрүне аныктары — сургуулдар, дентилер база чедип кээп, чонунуң төөгүзүн билип апарып лерни сонуургап көөр болза.

— Бистиң театрының бо чылгы планында өске регионнары үнүүшкүннер көрдүнгөн бе?

— Сентябрь айда Тываның национал хөгжүм-шии театры Калмыкияның Элиста хоорай харыы кылдыр аалдап чедер деп турар. Аңаа барып Тыва театры коллективи Эдуард Мижитин "Кым сен, Сүбедей маадыр" Александр Даржайнын "Эңим, эгил!", бичии уруглар "Бременниң хөгжүмчүлери" шиилерни бараалгадыр. А келер чылын Тываже Якутияның (Саха) опера болгаш балет театры аалдап келир күзелин илереткен.

Федералдыг гастроль театры акашалаңдырар болза, Якутия театрындан аңгыда бурят театры база бистиң республикаже кээп күзелдиг болду. Ону бодамчылыг өөренип көөр бис. Бир эвэ "даштыкы гастрольдар" бисче көрнү бээр болза, бир-ле дугайында Кыдат тываларынче чедер күзелдиг бис.

Боттарывыстың төрөл чоңуус — Калмык театрының төөгүзү болгаш шажын-чүдүлгези-биле холбаалыг солун шиилерин Тыва театрының мөгейкичлери улуг нуургал-биле кээп көөр дээр идегеп, бүгү-ле чонувусту чагылдыр бис!

— Улуу-биле четтирдирең, Чылгычы Чимит-Доржуевич!

Маңгыр КОО

ЧУРУКТА: РФ-тиң болгаш Калмык Республиканың алдарлыг артизи, Азербайджан культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Калмыкияның Б.Басангов аттыг национал хөгжүм-шии театрының уран чүүл удуртукчузу, режиссёр Борис Манджиев.

ЭНЕРЕЛДИГ ЭНЕНИҢ ААС-КЕЖИИ

Бичии Рая миннип келирге-ле, л шагның үе-чергелери-биле ир дөмей, авазына дузалажып, ал-магандан туттунуп, аалының ой-өшкүзүн сагжып халып турар олган. Чоорту угаан-сарылылы ыжып, боду шору апарганда, акы-ы, угбазы бир-ле черге өөрөнгөш элгенин билген. Чаш чылдары өткенде, араттар сууржуң бай-алче шилчип турган үеде, төрзэн өри Хөр-Тайгага үжүк-бижикке өренири-биле школаже кирген. Ая эге класстарны доозупканда, ада-8 чылдыг школа бар Иймеже көжүп р дээрге, кожуун даргалары мур-ы малчыннарын суурже кирибейн, ның уруун күрүне хандырылгасына ьернатка тургускан. Школага Ондар ауруу Рая-Раиса хостуг үезин чөптүг лап, спортчу оюннарга (баскетбол, йбол, лыжага) хандыкшып, «домо-тво» кичээлин болгаш сан эртемин к сонуургаар болу берген. Дөрт билдиртпейн эрткен: 8-ки класстың өеннерин эки дужаап алганындан да, дааранып база өөренип алган. ылары улаштыр Чадаана ортума азынче өөренирин сүмелээрге, эки кан 6 эжи-биле күзүн №1 школаның надынга чурттап бергеннер. эл хоорай Чадаананың төөгүлүг азынга интернационалчы башкы-разынга өөрөдиге улам-на солун-болган. Ол онзагай башкыларның ары-биле Рая башкы болурун күзеп ы. Ылаңгыя алгебра, геометрия, матика кичээлдериниң хуулгаазын ырагайлары, ол эртемниң шыңгы азы Ирина Ховалыгның билиг бээ-у аажок сорунзалаарын ам-даа олурар. Чуртталгада дески чүве-дал, шаптараазыннар ужурундан да соонда дүрген-не эртем чедип ш, ажилдаары негеттинип кээрге, да Кызылдың көдээ ажил-агый

Р.Д. Сат уруу Лариса, огул Саян-биле, 2017 чыл.

техникумунуң бухгалтерия салбырынга кирип алган. Ийи чыл өөрөнгө соонда, чалыы назынның чараш ынакшылынга дужуп, дипломун холга туткан соонда, 1969 чылда өг-бүлө туткан. Раиса өөнүң ээзиниң аайы-биле Сат фамилиялыг апарган.

Аас-кежиктиг чылдар боттарының ээлчээ-биле чоруп турган. Суурга кээр-ге, уруглар садынга отчет-учет тургузуп шыдаар, санакчы (завхоз) ажил-агый эргелекчи хереглеттине берген. Ооң кырынга кижизидикчи башкы болур кылдыр дугурушкан, баштайгы ажилчын ба-зымнарын чииги-биле эгелзэн. Школага башкы болуксап турган күзели ынчаар боттанган. Бодунуң баштайгы уруун база аңаа өстүрүп алыр аас-кежиктиг болган.

1974 чылда авазы база Раиса Даваа-евна боду аарып шаг болганнар. На-зы-хары улгаткан болгаш, күжүр иези 3 чыл ажыр аарып чоруй шыдашпаан. Ол

үеде ачазын чааскаанзыратпазы-биле уруглары элчип-селчип карактап тургаш, Кызылда улуг уруунче чорудар шиитпир-ге келирге, ачазы эрес-кежээ кызым Рая чокта хоржок мен дээрге, Раяны база өг-бүлөзи-биле көжүрүп алганнар. Ол-ла хевээр 1978 чылдан тура найысылал Кызылда ажилдап-чурттап чорууру бо.

Ачазының шевер, ажилчын холдары-ның ачызында өг-бүлө чер садып алгаш, амы-хууда бажың тудуп ап, амыдырай бергеннер. Раиса Давааевна эгезин-де амгы Росбанк бажыңының адаккы каадынга турган «Чечек» ательезинге кассир болуп киргеш, хостуг шактарын-да даараныкчыларга дузалашпышаан, чоорту диспетчерлеп, бухгалтерлеп, сөөлүндө ол ателье чаңгыс улуг «Довур-зак» бүдүрүлгези болу бергенде, бүгү-ле учет-отчедун кылып билир, хоочуну апаргаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнүже дээр аңаа ажилдаан. Ук коллектив кай-

гамчык шевер, нарын тоннар даараар тыва мастер оолдарлыг турган (Толя Сержиң-оол, Лопсан Александр, Оюн болгаш Сержи Сергейлер, өг-бүлө Зай-цевтер, быжыкчы украин кыс Надежда) дээш өске-даа нацияның төлээлери-биле эгин кожа ажилдааны аңаа черле уттундурбас.

Баштайгы директору Л.М. Джева-ло, ооң соонда 80 чылдар ортузун-да соңгаартан чаладып келген көрей оол Ю.Л. Цой ательени билдилиг, эп-найыралдыг удуртуп турганнар. Р.Д. Сат хоорайның, яамыларның, проф-эвилелдерниң, Россияның хүндүлел бижиктерин, өртектиг белектерин үргүлчү ап чораанынга чоргаарланып чоруур. Шалыңныг ажилындан аңгыда ол хөй-ниити, партия, херээженнер ажилдарын-га идепкейлиг киржир чораан.

Амыдыралының чечектери – уругла-ры. Улуу Лариса Николаевна Иркутскиниң күрүне университетиниң төөгү факуль-тедин дооскаш, Иштики херектер орган-нарынга ажилдаан, ам курлавырда ма-йор, психология эртемнериниң кандида-ды, амгы үеде ТКУ-да башкылап ажилдап турар. Ол интернационалчы өг-бүлелиг, бир кыс, бир оолдуг, ийи уйнуң кыстарлыг.

А огул Саян эгезинде өрт-шериг училищезин дооскаш, улаштыр поли-техниктиг институтка тудуг инженериниң эртемни чедип алган. Амгы үеде МЧС-те капитан эргелиг, эксперт болуп ажилдап чоруур. Ол ожуң дажы дег, үш оолдарның үлегерлиг ачазы. Бо хүннерде 70 харлап турар эне Раиса Давааевна Саттың кырың чайы чок, огул-кызының уруг-да-рындан эрткеш, ам мырыңай ачыларын азыражып, буянын чедирип чоруур. Боду чиик-сергек, аныяк төрелдеринге арга-сүмелиг, ажык-дузалыг.

– Ам-даа чурта-ла авай, аравыска кады чор – деп уругларының йөрээли доктаар-ла болзунам. Бистер, хоочуннар эвилелинден эш-өөрүңер, быжыг кадык-шылды, аас-кежикти сеткиливис ханы-зындан күзеп олур бис, Раиса Давааевна.

Нина СЕРЕНОТ.
«Хөгжүмчү» ансамбльдин мурнундан.

«Күш-ажылдың хоочуну» ме-льдың, «Социалисттик күш-ажыл-ың тиилекчизи», «Социалисттик ш-ажылдың шалыпчызы» хөрек мдектериниң, Тыва АССР-ниң ндүлел бижиниң эдилекчизи, эң чаңгыс классчы эжим Тамара жүгетовна (Байындак) Күжүгет ден харлаар юбилейин демдег-эр деп турар. Ак сеткилдиг, ылгыр, кежээ, чаңгыс хемнин үн ижи, кады ойнап өскөн эжим гайында чылыг сактыышкы-ымны ооң мугур харлаанының дүүзүндө эш-өөр, чонум-биле ежир бодап олур мен.

Тамара-биле бистер кезе чажыт бис. вистен-не кады ойнап өзүп келди-да-иелеривис кады-кожа чурттап ннар. Бичии дөмбүчүгөштер тудуп, хемден суглаар оруувус безин с. Кызыл-Мажалыктың школазын увус.

Им хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң ийи уруу. Берге салым-чолдуг болгаш, рес, кежээ, кандыг-даа ажилдан нмас, быжыг тура соруктуг киж. азы үш ажы-төлдүг турда, кыр-азы репрессияга таварышкан. ның дайзыннары» дээш оларны черлери ол-бо шөлүп-ле турган. ырааның мерзези дег, көшпзэн-эн тайга-таңдыларывыс чок. Суур-н аразынче кирибес турган» деп чугаалаар киж.

Хоочуннар аравыста

КАДЫ ОЙНАП ӨСКӨН ЭЖИМ

Тамара Күжүгетовна (Байындак) Күжүгет.

анаа олуруп көрбзэн. Улуг угбазы Анна Байындаковна Бай-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинге бүгү назынында эмчи сестразы болуп ажилдаан. Угбашкылар дуңмаларын төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип алган. Оларның ара-зында дээди эртемниг эмчилер, юрист, харылзаачы, чоллаачы-даа бар. Шуптузу чонунга хүндүткелдиг, эш-өөрүңге мак-талдыг кижилер болуп, алдар-макталдыг чурттап чоруурлар.

Тамара Күжүгетовна боду Ак-Дову-рактың хлеб заводунга бүгү назынында ажилдаан (кладовщиктеп, бригадирлеп, улуг экспедиторлап). Ол «Өреге» хоочун-нар ансамблиниң ыраажызы. Бөгүн 70 хар чедер дей берген хирезинде бажың ажилын шуптузун боду кылыр хевээр:

ыяш чарар, хөмүр эжер, одун одаар...

Өөнүң ишти Данов Күжүгет «Тыва даг-дүгү» комбинатының хандырылга килдизинге хөй чылдарда ажилдаан. Ол база хөй шаңнал-макталдарның эди-лекчизи. Күжүгеттерниң дөрт уруу шупту дээди эртемниг. Сес уйнукут. Ийи уйнуу – студентилер. 2010 чылдың майда, 62 харлыында, кырган-ача Данов Күжүгет чок апарган. Ол дириг чораан болза, эш-терим 2018 чылдың майда алдын кудазын демдеглээр, кайызы-даа чеденээр тур-ган. Иелээ аажок тааржыр, бот-боттарын хүндүлөжир, деткижер улус. Мал-маган, кодан-тоопай, хаван-дагаа азырап, ого-родка ногаа, чимис өстүрүп, өскелерге эки үлегерин көргүзүп чораан өг-бүлө чүве. Амгы үеде кырган-ава уйнуунуң өпөязын өстүржүп орап.

Школачы чылдарывыс соонда, Тама-ра эжим-биле ында-хаа көржүр, тавар-жыр апарган бис. Ажил-амыдырал аайы-биле үрде душпайн-даа баар болзувусса, чашкы шаавыс найыралын кажан-даа кошкатпаан бис.

Ынчан ССРЭ дүжер дей берген үе чүве. Мен кожуунуң культура килдизиниң даргазы, Херээженнер чөвүлелиниң дар-газы турган мен, хөй-ниитичи даалгам ол. Садыг-саймаада аш-чем, идик-хеп-даа аймаа ховартаан, садыгларның баартыктары куруг тургулаар апарган үе турду. Акша-шалың ай-айы-биле үнмөстээш туруп бээр. Улус ажил-агы-йыңа-даа орта орбас, ол-бо маңажып хүнээр. Ылаңгыя хлеб садып алыр дээш, хүнзедир хлеб киририн манап, садыг дашты кадарып турар боор чүве.

Бистер кады ажилдап турган эш-өөрүм-биле хуралдааш, ажил шагы үзүп, садыг кадарарының орнунга, оочурлап тургаш, Ак-Довурактың хлеб заводун-дан бир-ийи киж мөөңү-биле садып ап турарын дугурушкан бис. Бир эртен мээң үлүүм келген. Культура килдизиниң автобузун алгаш, хлеб заводунга чеде бердим. Тамара эжим ак халады далган апарган ында маңнап тур ийин. Чугаа-лажыр безин чайы чок. Бир көөрүмге, ол куспак долдур хлебтер тудуп алган чедип келди, катап халып чоруткаш база эмге-жок хлеб эккелди. Коллективим чагыын езугаар алгаш, санашкаш, чоруур деп турумда, Тамара бир хап тутсуп бергеш: «Уругларыңа аппарып бер, эжим» — дээш, ыңай болду.

Кежээ ажил шагының соонда, уругла-рым-биле шайлап ора, ол халты ажыдып көрдүвүс, дыка чаагай шөйбек кызыл пряниктер суп каан болду. Ажы-төлдүг ава киж болгаш, Тамара чай кадында мээң огулм, кызымны база бодап четти-гип турган боорга, өөрүүрүм-даа аажок. Ажы-төлүм амырап шаг болганнар. Берге үеде ыңдыг ак сеткилдиг дуза, деткимче-ни киж кажан-даа утпас боор-дур.

Оюн-баштак, омак-хөглүг, ак сеткил-диг кырган-ава эртениң-не дөрт харлыг уйнуун уруглар садынче үдеп чедиргеш, кежээ уткуп алыр. Буянын ав, кырган-ава чеденей берзе-даа, арын-шырайы өңгүр чараш, адак-бышкаа чиик, сергек хевээр.

«Күш-ажыл кижини каастаар» дээр-ле шын. Тамара Күжүгетовна, улуг юбилейиң-биле байыр чедирип, ажы-төлүн, кады төрзэннериң, чонун, өөрүң аразынга чоргаарланып, чүс хар чедир чурттаарыңны, орууң ак болурун күзеп олур мен.

Серенмаа МААДЫР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Чагдылга индекс: хуу кижилерге —
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаалгаже дужаганы.
график езугаар — 21.00, хөрөк кыры
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телек